

बी.ए.द्वितीय वर्ष
सत्र तिसरे
तुकारामाचे निवडक १०० अंभंग
तुकाराम

संत तुकारामाची खरी भूमिका ही कवीची नसून समाजसुधारकाची होती. मात्र त्यांच्या सामाजिक तळमळीतूनच त्यांचे साहित्य जन्माला आले. या त्यांच्या साहित्यातूनच खऱ्या अर्थाने यथार्थपणे सौंदर्यविलासाची अनुभूती घडून येते. त्यातून खूप मोठा संदेशही मिळतो. व त्यातून मनोविनोदही असतो. ‘आम्हा घरी धन । शब्दांचीच रत्ने’ अशा प्रकारचा अमूल्य विचार तुकारामांनी या अंभंगातून व्यक्त केला आहे. ‘आपुलिया बळे नाही मी बोलत सखा भगवंत त्यांची वाचा’ अशा प्रकारच्या अंभंगातून ते आपला महत्वाचा विचार व्यक्त करतात, ते म्हणतात मी माझ्या शक्तीने बोलत नाही तर परमेश्वरच मला बोलायला लावतो. मी जे बोलतो आहे ही वाचा माझी नसून परमेश्वराचीच ही वाचा आहे यात माझे कोणतेही कर्तृत्व नसून सर्व कर्ता हा ईश्वर हाच आहे. या प्रकारचा महत्वाचा विचार व्यक्त झाला आहे.

संत तुकारामाचे अंभंग हे त्यांच्या छंदातून जन्माला आले नसून त्यांच्या आयुष्यात जे प्रसंग निर्माण झालेत त्या प्रसंगातून त्यांच्या अंभंगाचा जन्म झाला आहे. त्यामुळेच त्यांनी कधी वर्गीकरण करून अंभंगाची रचनाही केली नाही. तसेच त्यांच्या आयुष्यात जसे प्रसंग निर्माण झाले त्या प्रकारची वृत्ती निर्माण होऊन अंभंगाची निर्मिती व्हायला लागली. अशा प्रकारे त्यांच्या भावना त्यांच्या अंभंगातून व्यक्त व्हायला लागल्या. म्हणून संत तुकारामाचे अंभंग म्हणजे त्यांची भावगीतेच आहे असे आपण म्हणू शकतो. या अंभंगाचे वाचन करित असतांना संत तुकाराम आपल्या डोळ्यापुढे उभे राहतात. त्यामुळे हा कवी वाचकांसोबत प्रत्यक्ष संवाद साधतो असे वाटते, त्यामुळेच त्यांच्या अंभंगाचा मोठा परिणाम हा वाचकांवर घडून येतो. संत तुकाराम महाराज यांची वाणी ही विलक्षण प्रासादिक आहे. आणि सरळ आणि साधी आहे. त्यात कुठल्याही प्रकारचे अवडंबर आणि देखावा नाही त्यात तो फक्त पोटतिडकीने सांगितलेला खरेपणा त्यात दिसून येतो. त्यामुळेच साधी आणि सोपी भाषा मनावर विलक्षण परिणाम करते. त्यामुळेच संत तुकाराम महाराजांचे कवित्व इतरांपेक्षा वेगळे ठरत असते.

याप्रमाणे उपदेश करण्यासाठी वेळप्रसंगी राग, द्वेष, अवहेलना, तिटकारा या सर्व गोष्टींचा आधार तुकारामांनी आपल्या अंभंगात घेतला आहे. खुप काही बोलणे व अर्थ थोडाच असे तुकारामांच्या अंभंगात कुठेही दिसून येत नाही.

“नाही काष्ठाचा गुमान ।
गोवी भ्रमरा सुमन ॥”

अशा प्रकारचा त्यांच्या अंभंगात गहन अर्थ दडलेला आहे. याचप्रमाणे संत तुकारामांच्या अंभंगात कवित्वाच्या दृष्टिने पुढील गुण आढळतात.

सहजता : संत तुकारामाचे काव्य हे अतिशय सहजतेने निर्माण झाले आहे. म्हणूनच त्यांच्या काव्यात आढळतो. कारण ही त्यांची सहजता त्यांच्या उत्कठ सामाजिक तळमळीतून आणि समाजकल्याणाच्या कळकळीतून निर्माण झाली आहे. त्यांची भूमिका ही कवीची नसून एका लोकशिक्षकाची आहे. काव्य निर्मिती हा त्यांचा कधीही हेतू

नव्हता. तसेच बालक्रीडा हे त्यांच्या साधकावस्थेचे अगदी सहजपणे दर्शन घडविते म्हणूनच तुकारामाच्या अभंगातून सहजता प्रत्ययास येते. आणि हीच सहजता तुकारामाच्या वाचकांच्या मनाला अलगद भावते.

उत्कटता आणि आर्तता व कारुण्य : संत तुकाराम महाराजांचे अभंग हे त्यांच्या साधकावस्थेतील असून ते आत्मपर आहेत. परमेश्वराची वाट पाहतांना जीवाची अवस्था, पाण्याच्या बाहेर पडलेल्या माशासारखी झाली आहे. त्यामुळेच त्यांच्या अभंगातून आर्तता, उत्कटता आणि कारुण्य ओथंबून वाहत आहे.

“कन्या सासुन्यांसि जाये
मागे परतोनी पाहे
तैसे जालें माझ्या जिवा,
केव्हा भेटसी केशवा”

याप्रमाणे संत तुकाराम महाराज विविध दृष्टांत, उपमा, अनुप्रास इत्यादी अलंकाराचा वापर करतात, विडुलांच्या दर्शनासाठी त्यांच्या मनात निर्माण झालेली व्याकुळता मनाची आर्तता त्याचप्रमाणे विडुलाचे दर्शन होत नाही. त्यामुळे त्यांच्या मनाची होणारी वाताहात व दुःखातही जग त्यांच्यावर हसते त्यांची चेष्टा करते. त्यामुळे त्यांच्या (तुकारामांच्या) जीवनात कारुण्य निर्माण होते. त्यामुळे हीच उत्कटता, आर्तता आणि कारुण्य त्यांच्या अभंगातून व्यक्त करते.

“पतिव्रता नेणे आणिकांची स्तुती
सर्वभावे पति ध्यानी मनी
तैसे माझे मन एकविध जाले,
नावडे, विडुलेविण दुजे ”

याप्रमाणे त्यांच्या मनाची व्याकुळता त्यांच्या वरील अभंगातून यथार्थपणे व्यक्त होते.

विडुलावरील विश्वास : तुकोबारायांच्या अभंगातून विडुलावरील त्यांचा विश्वास व्यक्त होत आहे. मात्र या विडुलावरील विश्वासातूनच त्यांचा आत्मविश्वासही व्यक्त होत आहे.

‘धर्म रक्षावयासाठी
करणे आटी आम्हासि
वाचा बोलों वेदनीती
करु संती केले ते ॥’

या प्रकारच्या अभंगातून विडुलांना तुकारामांनी कोणत्या कामासाठी पाठवले आहे. आणि ते कार्य तत्परतेने पूर्ण करण्याचा आत्मविश्वास वरील ओळीतून व्यक्त होत आहे. त्याचप्रमाणे -

“आम्ही वैकुंठवासी, आलो या चि कारणांसी
बोलिले जे ऋषी, साच भावे वर्तावया ”

अशाप्रकारचे कितीतरी अभंग त्यांच्या विडुलावरील आत्मविश्वास व्यक्त करतात, त्याचप्रमाणे त्यांचा विडुलाने सोपविलेला कार्यभार व जगाचा उद्धार करण्यासाठीचा आत्मविश्वास व्यक्त करतात याप्रमाणे

लोक कल्याण करण्याचाही आत्मविश्वास त्यांच्या अनेक अभंगातून व्यक्त होतांना दिसतो.

मऊ मेणाहुन आम्ही विष्णुदास

तसेच 'घोटविन लाळ ब्रम्हजन्या हाती' या प्रकारचे अनेक अभंग त्यांच्या विद्वलभक्तीविषयी व त्यांच्या कार्याविषयी आत्मविश्वास व्यक्त करतात. या प्रमाणे त्यांचा विश्वास त्यांच्या भावोत्कटेतून व्यक्त होत आहे.

भाषेची सोज्वळता व साधेपणा : संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगात वापरलेली भाषा अतिशय सोज्वळ आणि साधी आहे. त्यामुळेच त्यांच्या अभंगाना सामान्यजनांचा रसिकवर्ग हा मोठ्या संख्येने लाभला, त्यांनी आपल्या अभंगातून संस्कृतप्रचुर भाषेचा वापर न करता बोलीभाषेचा वापर करून आपले विचार व्यक्त केले आहेत. आपले विचार स्पष्ट केले आहेत. त्यांनी कोणत्याही पांडित्याचे वर्णन इथे केलेले नाही. अल्पशा शब्दाचा मोठा विचार सांगण्याची शक्ती संत तुकारामांच्या अभंगात असल्याचे दिसून येते.

उदा.

वाटुली पाहात सिणले डोळुले,
दाविसी पाऊले कै वो डोळां
तू माय माऊली कृपेची साऊली
विडुले पाहिली वाट तुझी

अशा प्रकारच्या अल्प ओळीत अतिशय साधेपणाने मोठा आशय व्यक्त करतात. त्याचबरोबर साध्या भाषेतील भाव तसेच सामान्याच्या बोलीतला खोचकपणा त्यांच्या भाषेत आढळून येतो. कधी त्यांची भाषा मेणाहुन मऊ होत तर कधी त्यांची भाषा वज्राहुनही कठीणहोते.

“नका दंतकथा येथे सांगो कोणी
कोरडे ते मानी बोल कोण.
अनुभव येथे व्हावा शिष्टाचार,
न चलती चार आम्हांपुढे ”

प्रपंचातील हास्यरस : संत तुकारामांच्या अभंगातील एक विशेष म्हणजे त्यांनी मानवाच्या आयुष्यातील प्रपंचातील हास्यरस जागोजागी टिपण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रापंचिक लोक, विषयी लोक, लोभी व दांभिक जन यांचा आपल्या अभंगातून संत तुकाराम महाराज उपहास करतात. व विनोद करतांना दिसतात. पंढरपुरला जाणारी सासू आपल्या सुनेला उपदेश करतांना त्यातला विनोद स्पष्ट केला आहे. म्हणजेच म्हाताऱ्या माणसाची घराची माया संपत नाही, हे स्पष्ट केले आहे.

‘मुले लेकरे घरदार । माझे येथेचि पंढरपुर ।’

त्याचप्रमाणे माणसाने कितीही देखावा केला तरी सत्य काही लपत नाही, हे त्यांनी गाढवाला कितीही शृंगारले तरी तो घोडा होत नाही. तसेच कुत्र्याला पालखीत बसविले तरी तो भुंकणे थांबवित नाही. अशा प्रकारच्या उदाहरणांवरून स्पष्ट केले आहे. त्याचप्रमाणे अश्रद्ध माणसाला परमार्थाचा उपदेश करू नये त्यामुळे श्रम व्यर्थ जातात, कोथळ्याला मोत्याची माळ शोभेल काय ? हत्तीला कस्तुरीचा लेप दिला तर आणि बगळ्याला उपदेश दिला तर तर तो व्यर्थ ठरतो, याप्रकारची कित्येक उदाहरणे देऊन त्यांनी विनोद केला आहे.

त्याचप्रमाणे माणसाने कोणावरही राग आल्यास स्वतःच्या जीवाचे अनहित करणे योग्य नाही. उदा.

तेलणीवर रुसुन एखाद्याने कोरडी भाकर खाल्ली, लोकांना आवडत नाही म्हणून बाईने नवरा सोडणे, ढेकणाच्या त्रासाने घर जाळणे हे मूर्खपणाचे लक्षण आहे हे स्पष्ट केले आहे.

समर्पक उपमांचा वापर :

उपमानांचा रूपाने संत तुकाराम महाराज कितीतरी प्रतिभा आपल्या अभंगात योजतात, चकोर, चंद्र, भ्रमर, कुमुदीनी ही त्यांनी वापरलेली उपमाने आहेत. त्याचबरोबर त्यांच्या अभंगात व्यावहारिक जीवनातील कितीतरी उपमाने योजिली आहेत. सावकारी, शेती, दुकानदारी यामुळे त्यांच्या काव्याला शोभा आली आहे.

उदा. 'कन्या सासुरासि जाये मागे

परतोनी पाहे ।'

'बाळेविण माय क्षणभरी न राहे ।

न देखता होय कासाविस,

तू कृपाळू माऊली आम्ही दीनांची

साऊली ।'

याप्रमाणे सांसारिक जीवनातील उपमाने संत तुकाराम महाराज वापरतात या प्रमाणे आपल्या सूत्रबद्ध वाणीतून तुकाराम महाराज मोठा आशय सांगतात-

वचनांना सुभाषितांचा दर्जा :-

संत तुकाराम महाराजांच्या वचनांना सुभाषितांचा दर्जा हा प्राप्त झाला आहे. कारण अतिशय मोठ्या स्वरूपाचा अर्थ सांगण्याची क्षमता त्यांच्या छोट्या छोट्या वचनांमध्ये असल्याचे आपल्याला दिसून येते, म्हणून आजही इतर संतांच्या तुलनेत संत तुकारामाची वचने लोकांच्या तोंडपाठ असलेली दिसून येतात, व ती दैनंदिन वापरातही आढळतात.

उदा. १) मऊ मेणाहुन आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेदू ऐसे ।

२) गाढव श्रृंगारले कोडें । काही केल्या नव्हे घोडे

३) साधु संत येती घरां । तोचि दिवाळी दसरा

४) दया तिचे नाव भूतांचे पाळण । अणीक निर्दाळण कंटकांचे

५) तुका म्हणे संत । सोशी जगाचे आघात

६) जे कां रंजले गांजले । त्यासी म्हणे

जो आपुले । तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा,

७) तुका म्हणे येथे पाहिले जातीचे ।

येरा गबाळ्याचे काय काम ।

या प्रमाणे सत्याचा भेद घेणारी वाणी, आपला विचार स्पष्ट करणारी स्वतंत्र व स्वायत्त बुद्धिमत्ता व अंतरमनाचा ठाव घेण्याची त्यांची वृत्ती यामुळेच त्यांचे अभंग व कवित्व उच्च आणि सर्वश्रेष्ठ ठरतात, व त्यांना सुभाषितांचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. संत तुकोबांचे मन अगदी सोज्वळ आणि पवित्र होते. मनात विडुलाच्या भक्तीचे अधिष्ठान होते. तसेच समाजाबद्दल जिव्हाळा व समाजोद्धाराची तळमळ व कळमळ त्यांच्या मनात होती. त्यामुळेच

कवित्व श्रेष्ठ दर्जाचे ठरते.

संत तुकाराम महाराजांनी स्वतःला संत कधीच म्हणवून घेतले नाही. कारण त्यांनी अभंग जरी निर्माण केले असले तरी त्यांची भूमिका कवित्वाची नसून सुधारकांची होती., त्यांना कोणत्याही नव्या धर्माची स्थापना करायची नसून त्यांचा उद्देश उध्दाराचा होता. याची कित्येक उदाहरणे त्यांच्या अभंगाद्वारे आपल्याला स्पष्ट करता येतात, समाज सुधारण्या बरोबरच त्यांचे कार्य धर्मरक्षकांचे होते हे सुध्दा त्यांच्या अभंगातून स्पष्ट करता येते. वेद आणि उपनिषदे यांच्यातील ज्ञानाच्या अज्ञानामुळे लोप होत चालला आहे. तेच ज्ञान पुन्हा साध्या भाषेत सामान्य लोकांना सांगण्याचे कार्य संत तुकाराम महाराज आपल्या साहित्यातून करतात, याच ज्ञानाचा, तत्व ज्ञानाचा परिचय आपल्याला तुकोबांच्या अभंगातून मिळतो.

संत तुकारामांनी परब्रम्ह, जीव, परमात्मा, जीव, जगत, माया, बंधु व मोक्ष, बंध, द्वैत-अद्वैत यांविषयी प्रामुख्याने आपले तत्वज्ञान सांगितले आहे. याचप्रमाणे ईश्वराचे मुळ स्वरूप काय याविषयी त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत.

‘तरुवर बीजापोटी । बीज तरुवरा सेवटी ।’

याप्रमाणे निर्माण करणारा या जगाचा निर्माता हा परमेश्वर असून त्यांच्यात संपूर्ण जग हे सामावलेले आहे. त्याचप्रमाणे ईश्वर आणि भक्त हे सुध्दा एकमेकांत सामावले आहे. याप्रकारचे तत्वज्ञान संत तुकाराम महाराज आपल्या अभंगातून स्पष्ट करतात.

म्हणूनच विठ्ठल म्हणजे परमेश्वराचे सगुण रूप होय, आणि ते विष्णूचेच रूप असल्याचे मानले जाते. त्यात वाद घालण्याचे काहीच कारण नाही. कारण विष्णु आणि शंकर एकच आहेत. विष्णुच्या हृदयात शंकराचे अधिष्ठान आहे. या प्रमाणे सर्व संतसज्जनांचे हरि-हरांचे ऐक्य हे दिसून येते.

‘ आम्ही वैकुण्ठावासी । आलो याची कारणासी । ’

या अभंगामध्ये संत तुकाराम महाराज म्हणतात, की आम्हा संताचा पुनर्जन्म झाला आहे. आणि या नव्या जन्मात त्यांना भगवंताने सोपविलेले कार्य हे पार पाडावयाचे आहे त्यासाठीच विष्णुचे निवासस्थान असलेल्या वैकुण्ठातून आम्हाला या भूतलावर यावे लागले. प्राचीन ऋषीमुनींनी धर्माच्या बाबतीत जे ज्ञान सांगितलेले आहे. ते पुन्हा सांगण्यासाठी मृत्यूलोकात आम्ही आलो आहोत. पूर्वीच्या काळात संतसज्जनांनी सांगितलेले हिताचे मार्ग समाजातील अज्ञानामुळे विसरले आहेत. तेच मार्ग पुन्हा दाखविण्याचे कार्य संत तुकारामांना करावयाचे आहे. त्याचप्रमाणे भक्तीचा डंका पिटण्याचे कार्य तुकारामांना करावयाचे आहे.

‘धर्म रक्षावया साठी

करणे आटी आम्हासि

वाचा बोलो वेदनीती

करु संती केले ते ’

संताचा जन्म हा धर्माचे रक्षण करण्यासाठी झाला आहे. नीतीधर्माचा प्रचार करण्यासाठी त्यांचा जन्म आहे. तसेच वेदांचे ज्ञान सांगणे, त्यांचा प्रसार करणे हेच आम्हा संताचे जीवनकार्य आहे.

संत तुकारामाचे तत्वज्ञान पाहतांना अतिशय महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे नामस्मरण होय. मात्र

वेदांनी जे मार्ग सांगितले आहेत राजयोग, हठयोग, लययोग, मंत्रयोग, हे मार्ग योग्य नाहीत. असेही नाही मात्र त्यांनी सोपा मार्ग म्हणून नामस्मरणावर अधिक भर दिला आहे. याप्रमाणे जेव्हा महाराष्ट्रावर जुलमी मुसलमानी सत्तेचा अमल सुरु होता. त्यावेळी सर्व जनांचा वैदिक धर्मावरून विश्वास लोप पावत चालला होता. अशाच काळात संत तुकारामांनी नामस्मरणाचा मार्ग सांगितला आहे. मंदिरे फोडणे, धर्म बाटवणे, लुटालूट करणे, अशांतता यामुळे धर्मावरील श्रध्दा संपत चालली होती. याच काळात धर्मावरील विश्वास वाढावा म्हणून संत तुकारामांनी नाम संकीर्तनाचा सोपा मार्ग सांगितला आहे.

‘ घोटवीन लाळ ब्रम्हज्ञान्या हाती,
मुक्ता आत्मस्थिती सांडवीन ’

या अभंगात संत तुकाराम म्हणतात की जे ब्रम्हज्ञानी आहेत त्यांनाही मी शरण आणीन. तसेच जे मुक्त झाले आहेत त्यांनाही मी देह धारण करायला लावणार आहे असे संत तुकोबाराय म्हणतात. कारण विठ्ठलाचे किर्तन करीत असतांना मानवी शरीराला ब्रम्हस्वरूप प्राप्त होते. आणि मानवी जीवनास इतके भाग्य प्राप्त होते की ईश्वर हा प्रत्यक्षात सेवेस हजर राहतो. या नामसंकीर्तनाच्या जोरावर यज्ञ व दान यांच्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या पुण्यास देखील लाजवेल इतके पुण्य या कीर्तनामुळे मिळते. नामाच्या पुढे तीर्थस्थळे सुध्दा कमीपणाने माना झुकवतात तसेच ऋषीमुनांचा तप सुध्दा कमीच ठरतो. याप्रमाणे संत तुकाराम महाराज नामकिर्तनाचे महत्त्व सांगतात.

‘ मऊ मेणाहुन आम्ही विष्णुदास
कठीण वज्रास भेदूं ऐसे ’

संत तुकाराम सांगतात की विष्णुचे भक्ती करणारे आम्ही संत मेणाहुन मऊ आहोत. मात्र प्रसंग आला तर अभेद्य अशा वज्रासही भेदण्याची आमच्यात ताकद आहे. म्हणजेच शरीराच्या सुखाबद्दल आम्ही मेलो असलो तरी आत्मज्ञानांच्या दृष्टीने आम्ही जिवंत आहोत. सांसारिक जीवनात आम्ही निद्रीस्त असलो तरी परमार्थात आम्हीत जागृत आहोत. मागणारा जागृत सज्जन असल्यास आम्ही कमरेचे लंगोटही देऊ मात्र मागणारा दुष्ट असल्यास त्याच्या डोक्यावर काठी मारून शासन करू, आम्ही संत आई बापापेक्षाही मायाळू आहोत. पण वेळ आल्यास शत्रुपेक्षाही घातक आहाते. आमच्या समोर अमृताची गोडी देखील फिकी आहे. पण वेळआल्यास विषालाही लाजवण्याची आमची तयारी आहे. म्हणजेच वेळेप्रमाणे आपले रूप बदलण्याची शक्ती संतामध्ये आहे. नाहीतरी दुष्ट लोकांकडून समाजाचा विनाश होईल याप्रकारचे तत्वज्ञान संत तुकाराम आपल्या अभंगातून वारंवार सांगतात दिसतात.

यामध्ये तुकोबारावांची भूमिका एका उपदेशकांची लेखकाची नसून समाज उद्धार करणाऱ्या समाजकर्त्यांची भूमिका दिसते. समाजाचा पुनरुत्थान करणारे त्यांचे तत्वज्ञान आपल्याला दिसून येते मात्र ते नवीन नसून वेद-उपनिषद, धर्मग्रंथ यातीलच ज्ञान असून लोप झालेल्या ज्ञानाला ते प्राकृत व बोलीभाषेत सांगण्याच प्रयत्न करतात.

‘ विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म
भेदाभेद भ्रम अंमगळ.... ’

संत तुकोबाराया या आपले तत्वज्ञान स्पष्ट करतांना सांगतात की भेदाभेद जे आपण प्रत्येक वस्तुत करतो ते एक प्रकारचे भ्रम आहेत. कारण या विश्वातील सर्वच वस्तू या विष्णुमय आहेत. सर्व जग हे एकरूप आहे. म्हणजेच संत तुकाराम महाराज आपल्या तत्वज्ञानातून सांगतात भेदाभेद पाळणे हे चुकीचे आहे. आपण सर्व या परमेश्वरानीच निर्मिती आहेत. याप्रमाणे संत तुकारामाचे तत्वज्ञान वरीलप्रमाणे आपल्याला स्पष्ट करता येईल.